

Karácsony András

Konzervatív beállítódás az „információ” korában (adottságok mint lehetőségek)

Amikor az „információ” korszakáról beszélünk, akkor annak a tapasztalatnak kívánunk általánosított formát adni, hogy az elmúlt évtizedekben mind a kommunikációs technológia, mind pedig – ebből is következően – az információhoz való viszony lényegesen megváltozott. A technológiák terén feltétlenül kiemelendő, hogy a kommunikáció lehetőségét kitágító médiumok száma igencsak meggyarapodott. Sőt! Nem egyszerűen a számuk gyarapodott, hanem a kommunikáció rögzítésének – ami értelemszerűen a kommunikatív kapcsolatok lehetőségét bővíti, hiszen a rögzítés révén a térben és időben nem jelenlévőkhöz is eljuthat a közölt információ – nagyon különböző változatai jelentek meg és terjedtek el. Az írásbeliség több ezer éves és a könyvnyomtatás több évszázados történetének folytatásaként lehetővé vált az állóképek, majd a mozgógépek rögzítése, a hangrögzítés és végül az elektronikus adatrögzítés. Ez utóbbin belül már-már azt mondhatjuk, hogy évente vagy kétevente újabb és újabb kommunikációs technológiai újításokkal találkozhatunk.

Ebből a változássorból feltétlenül kiemelendő az írásbeliség létrejötte. Az írásbeliség kialakulása és elterjedése ugyanis azáltal, hogy a kommunikált tartalmak rögzítését lehetővé tette, átalakította a gondolkodást, és ezen belül alapvetően megváltoztatta a múlthoz való viszonyt is. Erről a nagy horderejű változásról Hajnal István egy fiatalkori munkájában így írt: „Egyszerűen kifejezve: az írás nagyobb közösségeket teremtett; az emberi belsőből felszínre hozta a sajátosságokat, amelyekre a közösség tagjai mint közös, általános és örök emberi sajátosságokra ismertek rá. [...] Az egyén természetesen nem ismerhette el tovább a tradicionális megkötöttségek jogosultságát; magához hasonló embereket érezvén a múlt s jelen embereiben, a maga emberi igényeivel lépett fel a társadalmi s a szellemi élet minden területén.”¹

A modern társadalmat nemcsak az újfajta kommunikációs technológiák létrejötte, hanem az információhoz való viszony megváltozása is jellemzi. Azaz látványosan felértékelődött és központi jelentőséget kapott az információhoz való hozzáférés, az információk fölötti rendelkezés. Ezt érzékletesen mutatja az „információs társadalom” kifejezés karrierje a társadalmi nyilvánosságban. Hogy a társadalomtudomány szigorúbb fogalmiságában milyen kérdések vehetők fel az „információs társadalom” címke adekvátságát illetően, vagy hogy milyen különböző jelentéstartományokban használják e fogalmat, s ebből következően milyen viták jellemzik a társadalomtudomány nyilvánosságát – erre itt nem kívánok kitérni, de nem is szükséges. Ugyanis nem az a kérdés

¹ Hajnal István: Európai kultúrtörténet – írástörténet. In uő: *Technika, művelődés*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, História – MTA Történettudományi Intézete, 18–19. Hogy az írásbeliség milyen hatással volt a valóságkép átalaklására, erről lásd Kondor Zsuzsanna: Valóság és kommunikáció. In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest, 2002, MTA Filozófiai Kutatóintézete, 139–165.

foglalkoztat, hogy a tudományosság szempontjából megfelelően írja-e le az elmúlt három-négy évtized időszakát az „információs társadalom” kifejezés, hanem csupán rögzíteni kívántam egy hatóképes megállapítást korunkról. Egy olyan megállapítást, amelybe folytonosan beleütközünk, s amely lehetséges igazodási pontot jelent a társadalmi nyilvánosságban megjelenő elképzelések számára.

Ha már az információhoz való viszony megváltozásáról beszéltem, akkor illendő – legalább a minimális definíció szintjén – meghatározni az információ fogalmának a következőkben használatos jelentését. Információként azt az adatot definiálom, mely az aktuálisan értett cselekvő/átélő (ami/aki lehet konkrét individuum, valamely közösség, vagy éppen a társadalom) addig ismertként tételezett tudáskészletében nincs jelen. Az információ tehát mindig *újként* azonosított adat. Az újdonság mindig kettős módon viszonyulhat a múlthoz: vagy megtöri, vagy pedig megerősíti a múlttal való folytonosságot. Előfordulhat, hogy információként jelenik meg olyan adat is, amely levezethető a már meglévő tudáskészletből. Ebben az esetben, noha implicite nem beszélhetünk új ismeretről, explicite mégis újnak, azaz információnak kell tartanunk, mivel az aktuális levezetés eddig még nem történt meg. Összegezve az eddigieket: az információ olyan adat, amely – akár benne rejlett az aktuális tudáskészletben, akár nem – addig nem volt ismert, és általa bővült a tudáskészlet.

Az, hogy fontosnak tartjuk az ismertként felfogott világra vonatkozó tudáskészlet újdonsággal való gyarapítását, az újkortól jellemzi az európai társadalmakat. A középkorban a tudomány művelői azt tartották fontosnak (értéknek), hogy a jelenükben fenntartsák (azaz megismételjék) a klasszikusként elismert gondolkodók eszméit. Az újdonságra, és ehhez kapcsolódva az eredetiségre (originalitásra) való törekvés nem jellemezte az újkor előtti művészetet sem. A jog területe ekkoriban szintén a megszokott (hagyományos) természetjogi álláspont ismétlődő megfogalmazásával jellemezhető. De hasonló mondható el az erkölcs, a politika és a vallás világról is. Csak az újkorban, és főként a 19. században tömegkommunikációs médiummá vált nyomtatott sajtó, majd ezt követően a 20. században megjelenő újféle tömegkommunikációs formák tették elterjedtté azt a törekvést és egyúttal elvárást, hogy az embereknek folytonosan az újdonságok felé kell fordulniuk.

Kérdés: mi köze van mindennek a konzervativizmushoz?

Konzervativizmusról több összefüggésben beszélhetünk. Szerzők sokasága többnyire eszmékre és pártokra gondolva foglalkozik a konzervativizmus kérdéskörével. Ebben az esetben elsősorban a politikai filozófiában, illetve a politikatörténeti, politikatudományi szempontú kutatásokban vizsgálják a konzervativizmust. Am konzervativizmusról másféle kontextusban is beszélhetünk. Mégpedig akkor, ha a mindennapi életben megvalósítható és megvalósuló beállítottságokat kutatjuk. Ezt a megközelítést *társadalomelméleti* perspektívának nevezhetjük, és az alábbi gondolatmenet ebbe a körbe sorolható. Társadalomelméleti szempontból ugyanis „konzervativizmus” alatt nem elsődlegesen (vagy akár kizárólag) politikai összefüggésben releváns beállítódást érthetünk, hanem a mindennapi életben megvalósuló meghatározott viselkedést, s a mögötte álló világméretű, melynek alapjellemezője a *folytonosság* fenntartására való törekvés a cselekvésmotivációkban. E tekintetben „konzervatív beállítottságról” beszélhetünk például a szóbeliségre épülő társadalmak „természetes” hagyományörzése vonatkozásában. Ebben az esetben a „konzervatív” kifejezés mentes a politikai jelentéstartalom-

tól, hiszen olyan korszakra vonatkoztatva használtuk, amikor maga a „konzervatív” kifejezés mint politikai terminus még nem született meg.

Amikor e tanulmány címében a konzervativizmusra utaltam, akkor egyfelől a társadalomelméleti jellegű megközelítést kívántam kifejezni, ám másfelől azt sem feledve, hogy olyan korszakot vizsgálunk (a jelenünkkel foglalkozunk), melynek a politikai nyelvben is jelen van ez a fogalom. Amikor tehát a konzervatív beállítódás lehetőségét információs korunkban vizsgáljuk, akkor azt kutatjuk, hogy egy olyan tradicionális beállítódás, ami az újkorban politikailag is megneveződött (és ezáltal definiálódott), miként képes fenntartani ebben az újféle miliőben az elmúlt két évszázad politikai nyelvben meghatározott sajátosságait a mindennapi életben (azaz a politikán kívüli világban) is érvényesülő viselkedésformaként?

A konzervativizmus egyébként már megszületésekor konfrontálódott a fentiekben említett „újdomság” problémájával. Gondoljunk csak arra, hogy a felvilágosodás nagyjai fogalmazták meg egy újféle társadalom kialakítására az ígényt, és az ahhoz vezető utat nevezték haladásnak. Ezt a törekvést a francia forradalom gyökereztetette meg a társadalmi-politikai valóságban, és erre a forradalomra adott reakcióként született a konzervativizmus. Ezért is alakult ki a „konzervatív” kifejezés azon alapjelentése, miszerint a konzervatív: reakciós, restaurációs, múltimádó. A helyzet persze, mint megannyi más társadalmi jelenség esetén, itt is komplikáltabb. Noha a latin *conservare* kifejezés a megőrizni, megóvni jelentéssel bír, ami a status quót megőrzőként, azt védőként láttatja a konzervativizmust, ugyanakkor már az első feltűnésekor sem pontosan erről volt szó, hiszen a *Le Conservateur* című lap írásai nem a Bourbon-restauráció védői voltak.² Persze a francia forradalomban testet öltött végletes racionalizmus sem tartozott a lap dicsőített témái közé. A konzervatív beállítódás tehát a megőrzendő múltra tekint, ám ezt többféle módon teheti és tette is. Éppen annak mentén különíthetők el a különböző áramlatok, hogy a megőrzendő múlt alatt mely korszakot és mely jellemzőket értik.

Ezzel elérkeztünk e tanulmány témájához, mégpedig ahhoz a kérdéskörhöz, hogy az információs kor lehetőségfeltételei közepette miként tartható fenn a konzervatív beállítódásnak a múlthoz való sajátos viszonya? Tehát nem a konzervativizmus egy vagy két konkrét változatáról lesz szó a következőkben, de nem is a konzervatív beállítódás általános jellemzéséről (már amennyire ez lehetséges egyáltalán), hanem csak azokról az értelemkeretekről, melyek segítik vagy éppen hátráltatják, hogy az élet része maradjon a múltra irányuló tekintet. A múlt jelenben tartásának legfontosabb eszköze az emlékezés, így az alábbiakban a társadalmi emlékezésről és némiképp a társadalmi felejtésről esik szó.

A konzervatív beállítódásban a múlt felé fordulás, a vonzódás az iránt, ami már megvan, sőt, ami már régóta létezik, együtt jár az alapvető változásokkal, illetve változtatásokkal szembeni tartózkodással. Azaz kételkedés és bizalmatlanság az újdomságokat, változásokat hirdető/akaró eszmékkel szemben. Két idézettel szeretném érzékelteni, hogy milyen elkötelezettséget is jelent a konzervatív beállítottság. A történelemfilozófiai írásaival ismertté vált kortárs német gondolkodó, Odo Marquard az élet

² Gerd-Klaus Kaltenbrunner: *Der schwierige Konservatismus*. Herford, 1975, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 18–19.

bonyolultságából fakadó, mintegy „természetes” konzervatív beállítódást a következőkkel magyarázta: „Hogy »konzervatív«, ezt a fogalmat minden lelkesültség nélkül használom, abban az értelemben, melyről a legjobb a sebészeknél érdeklődni, akik arról döntenek, hogy valamit »konzerválólólag« szükségeltetik-e kezelni, avagy repül a vese, fog, kéz vagy bél: *lege artis* csak akkor vágunk, ha muszáj (ha kényszerítő okok forognak fönn), egyébként nem, és soha nem vágunk ki mindent; nincs operáció konzervatív kezelés nélkül: hisz az emberből mégsem lehet az egész embert kivágni. Amit – akarva vagy akaratlanul, de – szem elől tévesztenek azok, akik a konzervativizmus fogalmától elborzadnak.”³ A konzervatív politikai filozófia nagytekintélyű angolszász képviselője, Michael Oakeshott ezt a beállítottságot így jellemezte: „Azon hajlam körül összpontosulnak, amely arra irányul, hogy az ember azt használja fel és élvezze, ami hozzáférhető, s ne kívánjon vagy keressen valami mást; abban lelje örömét, ami jelen van, s ne abban, ami volt, vagy lehet. A reflexió során fény derülhet egy ennek megfelelő hálára azért, ami hozzáférhető, a múltból származó ajándék vagy örökség elismerésére, de nem arról van szó, hogy a konzervatív beállítottság csupán azt bálványozza, ami elmúlt és letűnt. A jelent is becsüli; és nem a távoli antikvitáshoz fűződő kapcsolatai okán, nem is azért, mert csodálatosabbnak tartja bármely lehetséges alternatívánál, hanem megszokottsága, ismerős volta miatt...”⁴ A jelen megbecsülése úgy is megfogalmazható, hogy a konzervatív attitűd alkalmazkodás a jelenhez. Az alkalmazkodás nem helyeslő elfogadás, hanem a létezés tudomásulvétele. S ha így van, akkor a konzervatív beállítódás nem az új kommunikációs technológiák eleve elutasítását jelenti, hanem inkább azt a törekvést jelzi, hogy mindaz, amit a „konzervatív” ember megóvásra érdemesnek tart, megőrizhető legyen az új feltételek közepette is.

Noha a konzervativizmus eredetileg a francia forradalomra való reakcióként keletkezett, aki manapság használni kívánja e kifejezést, annak elsősorban nem e múltbéli eseményhez, hanem jelenünk kulturális, politikai és társadalmi helyzetére kell vonatkoztatnia a konzervativizmus értelmét. S ha ez elfogadható, akkor abból kell kiindulni, hogy jelenünk (egyébként legalább két évszázados múltra visszatekintő) uralkodó eszméje, a modernség töretlen, lassíthatatlannak tűnő evolúciós dinamikával rendelkezik. Az újra irányuló törekvés átítatja mindennapjainkat és a konzervativizmust az ezzel szembenálló beállítódások között kell elhelyeznünk. Ugyanis a konzervativizmus annak megóvására törekszik, ami a haladás összefüggésében szűkös, amit a haladás véglegesen eltüntethet. Kicsit praktikusabban fogalmazva: a veszteségek minimalizálására. Veszteségnek, végleges veszteségnek pedig nem az számít, ami egyszerűen csak megszűnik létezni, hanem az, amit a társadalom el is felejt. Éppen ezért fontos része a konzervatív attitűdnek az emlékezőskultúra fenntartása.

Egy, a konzervativizmus lehetőségeiről szóló interjúbán Hermann Lübbe a „klasszikusság” ismert meghatározásából indult ki. Klasszikusnak azt tartjuk, ami „régie, de nem elavult”.⁵ Szerinte pontosan ezt a látásmódot kell a konzervatívoknak is érvényre jut-

³ Odo Marquard: Elvbúcsúztató. In uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, 2001, Atlantisz Kiadó, 29.

⁴ Michael Oakeshott: Konzervatívnak lenni. In uő: *Politikai racionalizmus*. Szerk. Molnár Attila Károly. Ford. Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás. Budapest 2001, Új Mandátum, 431.

⁵ Hermann Lübbe: *Struktureller Konservativismus*. In uő: *Modernisierung und Folgelasten*. Berlin–Heidelberg–New York, 1997, Springer Verlag, 330. Radnóti Sándor ugyancsak a vonást hangsúlyozta, amikor

tatnia. Régi értékeknek kellene a mindennapi életben újra hangsúlyt kapniuk, olyanoknak, mint például szorgalom, fegyelem, pontosság. Ezeket nem diszkreditálhatja, hogy például Eichmannt, mint a deportálások szervezőjét, szintén jellemezte a szorgalom, a fegyelmezettség és a pontosság. Teljesen másról van szó! Az említett „rég” értékeket egy általánosabb szinten kell elgondolni, és ez az általánosabb szint azt jelenti, hogy a morális hagyománnyal kell helyreállítani a kapcsolatot.

Lübbe szerint a haladás veszélyeinek a „rég” értékek” mellett a természeti környezet is ki van téve. Épp ezért fontos a természetvédelem, az érintetlen természet megóvása és élvezete, a természeti parkok gondozása – mindez egyébként nem a modernség előtti civilizáció kulturális jellemzője, hanem éppen a modern ipari társadalom kulturális eleme.⁶ Ez úgy hangzik, mintha Lübbe a zöld mozgalommal szimpatizálna. Ez csak részben van így, mert a zöldek – s e tekintetben már Lübbe határozott kritikát fogalmazott meg – nemcsak a természet konzerválására, hanem egyidejűleg a társadalmi rend radikális megváltoztatására is törekednek. Noha a zöld mozgalom e két ellentétes irányt az értelmiség szemében vonzó „természetességgel” kapcsolja össze, a konzervatív megáll félúton.

A strukturális konzervativizmus – ahogy Lübbe a saját pozícióját meghatározta – nem a múlt emlékműve kíván lenni, hanem sajátosan modern jelenség. Természetesen nem tekinthet el attól az alapvető problémától, hogy korunk civilizációs dinamikájában nehéz tradíciókat képezni. A hagyomány ugyanis nem más, mint a cselekvést és a beállítódást vezérlő, az élettapasztalatot stabilizáló érvényesség kulturális evidenciája, magától értetődősége. Egy több évtizeddel ezelőtti munkájában Lübbe így fogalmazott: „A hagyományt nem bizonyított helyessége teszi érvényessé, hanem annak lehetetlensége, hogy boldoguljunk nélküle. Amiért is a hagyományt illetően érvényes kell, hogy legyen az ésszerűségét állító sejtés, az explicit megokolás terhe pedig arra hárul, aki a hagyományt elveti.”⁷ A modern kor civilizációs dinamikája éppen e magától értetődőségek kialakulását nehezíti – többek között a *common sense* kompetenciavesztésével, a *common sense* fogalma alatt itt egyszerűen a polgár ítélő erejét értve. És ezt nem pótolhatja az értelmiség által formált közvélemény, sőt inkább veszélyezteteti, mint például az elmúlt évtizedekben a „politikailag helyes” kifejezőmód cenzúrájával.

A világról való ismereteink csak kis részben alapozódnak saját közvetlen átélésre, megfigyelésre. Amit realitásként ismerünk, azt a kommunikáció közvetíti számunkra,

így írt: „a klasszikushoz hozzátartozik régisége és még mindig aktuális volta”. Radnóti Sándor: Válasz a kérdésre: mi a klasszikus? *Holmi*, XII. (2000), 832.

⁶ Segesvári Viktor (21. századi konzervativizmus – Tanulmány egy új világnézet és társadalom kialakításának szükségességéről. <http://mek.oszk.hu/03500/03537>) is a konzervativizmus fontos elemének tartja a környezetvédelem melletti elkötelezettséget.

⁷ Hermann Lübbe: *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse*. Basel–Stuttgart, 1977, Schwabe Verlag, 329. Ehhez nagyban hasonló gondolatok, igaz másféle fogalmisággal kifejtve, olvashatók Niklas Luhmannak a diákmozgalmak törekvéseit elemző, 1968-ban megjelent írásában (*Status quo als Argument*), melyben a szerző „a komplexitásból fakadó önkéntelen konzervativizmusról” beszél, arról, hogy teljesítőképességünk végessége miatt egyszerre nem állhat minden rendelkezésünkre, csak lépésről lépésre haladhatunk, és az indoklás terhe arra nehezül, aki változtatni akar (Luhmann: *Status quo als Argument*. In uő: *Universität als Milieu*. Bielefeld, 1992, André Kieserling/Verlag Haux, 16–29. A hagyomány fogalmának egy szűkebb, az írásbeliség előtti társadalmakra vonatkoztatott jelentése mellett érvel Nyíri Kristóf a „Konzervatívnek lenni az internet korában” című tanulmányában (ugyanabban a folyóirat számban).

és ez már egy évszázada főként a tömegkommunikáció révén történik. Ez nemcsak a jellel, hanem a múlttal kapcsolatos ismereteket illetően is így van. Különböző médiumok teremtik meg annak lehetőségét, hogy a későbbi generációk a régmúlt vagy a közelmúlt elfelejtett történéseinek tanúivá válhassanak, vagy hogy ezek az események – ideiglenesen vagy esetleg véglegesen – a feledés homályában maradjanak. Peter Burke az emlékezés szempontjából az alábbi médiumokat tartotta alapvetőnek:⁸

- szóbeli hagyomány,
- a konvencionális történelmi dokumentumok (írott feljegyzések),
- festmények, fotók, álló- és mozgóképek (emlékművek, érmék, temetői kövek, dokumentumfilmek stb.),
- közösségi emlékező rítusok (pl. hazánkban a március 15-én tartott ünnepek),
- meghatározott földrajzi és társadalmi terek (a vallás kontextusában a szent helyek, vagy a politikai emlékezés összefüggésében a kitüntetett helyszínek, mint például a Nemzeti Múzeum, amikor 1848-ra emlékezünk).

Ezt az öt médiumot feltétlenül ki kell egészíteni a modern korban ható tömegkommunikációval és az elmúlt másfél évtizedben robbanásszerűen terjedő internet-használattal. A tömegkommunikáció nem csupán egy lehetséges közvetítője, továbbadója az emlékezésnek, hanem a másik öt emlékező médium hatásának erősítőjeként (és persze gyengítőjeként) is működik. Éppen ezért azt mondhatjuk, hogy a modern világban az emlékezés, a múltnak a jelenbe való átfordítása két lépcsőben valósul meg. Először is a tömegkommunikáció aktiválja a dokumentumokat (azaz a másik öt médium által megőrzötteket), majd ezeket összeköti az emlékezés társadalmilag meghatározott és gyakorlatilag érvényesíteni kívánt értékével. Ez a folyamat persze nem „ugyanannak” a változatlan előhívását jelenti, mert az előhívás mikéntjét a mindenkor jelen határozza meg. Nemcsak az függ a jelentől, hogy mire emlékezünk, hanem az is, hogy hogyan.

Hasonlóképpen mondhatók el az internetről is, azzal az egyáltalán nem lényegtelen két különbséggel, hogy

a) amíg a tömegkommunikáció hatásában, befolyásoló erejében – minden pluralitása ellenére – a véleményformálást döntően meghatározó csomópontok léteznek – gondoljunk csak akár az írott sajtó, akár a televízió világában működő, országhatárok közé nem szorított óriási konszernekre vagy egy-egy országban a politikai sajátosságokból fakadó hír- és véleményképző monopóliumokra –, addig az interneten létrejött központok, legalábbis napjainkban, a véleményformálás ily erejével még nem rendelkeznek;⁹

b) az internet világát dialogizáló, interaktív világgént jellemezhetjük. S itt nemcsak az elektronikus levelezésre kell gondolnunk, hanem a különböző véleménynyilvánítási lehetőséget adó fórumokra, a blogok szerveződésére, sőt arra is, hogy bárki honlapot létesíthet, és ezek a honlapok linkek sokaságával utalhatnak további honlapokra. Amikor az internetfelhasználó a böngészőjében rögzíti kedvenc oldalait, könnyedén üt

⁸ Peter Burke: Geschichte als soziales Gedächtnis. In A. Assmann – D. Harth (Hrsg.): *Mnemosyne*. Frankfurt a. M., 1991, Fischer Taschenbuch Verlag, 289–304, különösen: 292–293.

⁹ Az interneten létrejött központokról lásd Barabási Albert László: *Behálózva*. Ford. Vicsek Mária. Budapest, 2003, Magyar Könyvklub, 79–91.

köztethet különböző forrásokat. Ebben a technológiai környezetben egy téma (hír vagy vélemény) megismerése nem ugyanolyan, mint amikor elolvasom kedvenc napilapom vezércikkét. A vezércikk ugyanis mint „kerek egész” jeleníti meg önmagát, míg az internetről letöltött szöveg végét, ami a témát „egésszé teszi”, az internetfelhasználó érdeklődése definiálja. Újabb és újabb oldalakon keresheti a téma folytatását, azaz a téma végét a szövegnek nem az írója, hanem az olvasója határozza meg. Ehhez hasonló persze a nyomtatott sajtó világában is megtehető, ha valaki minden érdeklődése szempontjából releváns írott lapot kézbe vesz, ám az internet ezt sokkal egyszerűbben, takarékosabban kínálja, sőt arról sem feledkezhetünk meg, hogy az interneten olyan forrásokat is találhatunk, melyeknek nyomtatott változata nem létezik.

Az emlékezőskultúra lehetősége egy társadalomban egyfelől az emlékezést biztosító médiumoktól, másfelől az emlékezés szükségességét fenntartó beállítódás hatóképességétől függ. Az utóbbit röviden világképnek is nevezhetjük. Érdemes a „tárolt” és a „funkcióreleváns” emlékezet megkülönböztetéséből kiindulni, amit az emlékezetkutatás két elismert szakértője, Aleida Assmann és Jan Assmann javasolt.¹⁰ Az előbbi csupán a rögzítettségében megőrzött múltbéli történéseket jelenti, míg az utóbbi azokat a múltbéli eseményeket, melyek az aktuális jelenben is relevánsak. Ezt a megkülönböztetést nevezhetjük az emlékezet passzív és aktív alkotóelemei közötti különbségtételnek is. Az írásbeliség létrejötte előtt e kétféle emlékezet egybeesett, mivel csak azt őrizték meg, amelynek a mindennapi életben valamilyen funkciója volt, és aminek funkciója volt, azt meg is őrizték. Az írásbeliség létrejötte azonban lényeges változást hozott. Az írás az utódokhoz való fordulás. Az írás technikailag nem csupán a térbeli, de az időbeli távolságot is képes áthidalni. Az írásbeliség feltalálásával és elterjedésével az írásjelekkel rögzített tartalomhoz elvileg mindenki hozzáférhetett, már aki persze tudott olvasni.¹¹ S ezzel elvált egymástól a tárolt és a funkcióreleváns emlékezet. Olyan értelemtartalmak is megőrződhettek, melyeknek a következő generáció mindennapi életében semminemű relevanciái nem voltak. Ennek következtében az eljövendő generációk eldönthették, mi az, amit a „tárolt” emlékezetből áttemelnek a „funkcióreleváns” emlékezetbe. Másként fogalmazva: alternatív múltképek váltak konstruálhatóvá és rekonstruálhatóvá. A 20. század különböző technikai találmányai (az analóg módon történő hang- és képrögzítés, valamint a digitális rögzítésen alapuló eszközök) mindmind a társadalmi emlékezés lehetőségét bővítették azzal, hogy a korábbi időszakokhoz képest hihetetlenül megnövelték az emlékezet tárházát. Ám ez csak *lehetőség* arra nézve, hogy gazdagodjon a funkcióreleváns emlékezet. Hogy a lehetőségből valóság legyen, az – miként említettem – döntést kíván. A modernség haladáseszmeje, az újdonság felértékelődése éppen abba az irányba hat, hogy ez a döntés súlytalanra váljon, pontosabban: az *aktuálisan* funkcióreleváns emlékezet – amelyhez képest az újdonság definiálódik – háttérbe szorítja, elfedi annak lehetőségét, hogy egy másféle múltkép is előállítható legyen, ez pedig elerőtleníti a múltra irányuló szellemi munkát.

¹⁰ Aleida Assmann – Jan Assmann: Das Gestern im Heute. In K. Merten – S. J. Schmidt – S. Weischenberg (Hrsg.): *Die Wirklichkeit der Medien*. Opladen, 1994, Westdeutscher Verlag, 121–123.

¹¹ Ehhez persze az is szükséges volt, hogy a „lehetséges hozzáférők” *ténylegesen* is hozzáférhessenek az írottan rögzített értelemtartalmakhoz, magyarán rendelkezzenek az olvasás képességével. Ennek tömegszerűségét a 19. századtól megjelenő tankötelezettség teremtette meg.

A „tárolt” és a „funkcióreleváns” emlékezet elválásának technikai lehetősége, illetve az újféle technikai lehetőségek tudatos használata életre hívta az *archiválást*. Az archiválás mindig kilépést jelent az aktuális jelenből, ugyanis olyan (múltbéli) értelem-összefüggések tárolását is jelenti, melyek a jelenben nem feltétlenül fontosak, ám a jelenben úgy tekintenek rájuk, hogy a jövőben fontosak lehetnek, azaz a jövőben „funkciórelevánssá” válhatnak. Az persze nem látható előre, hogy a jövőben mi válik relevánssá a múltból, épp ezért az archiválás gyakorta mennyiségi megfontolások alapján működik, kísérlet (persze aktuálisan mindig korlátozott eredménnyel járó kísérlet) arra, hogy mindent tároljanak, ami lehetséges. Ez a „mindent tárolás” azonban sohasem jelenti azt, hogy az archiválásban valamely múltbéli valóság egésze – még ha csak egy metszetben is – rögzül, hanem csak az, ami a rögzítők jövőelképzelésén alapul. Az archívumok dokumentumai nem „ásványgyűjtemények”, melyek korszakokról adhatnak viszonylag teljes képet, hanem egyszerűen jobb alkalmat, nagyobb *lehetőséget* adnak a jövő nemzedékei számára, hogy emlékezzenek és gondolkozzanak, hogy *komplexebben* gondolkozhasanak a múltbéli valóságról, ám sohasem hihetik, hogy az archívumokban maga az érintetlen múlt rejtőzik.

A 20. században az emlékezés helyzete igen paradox módon alakult. Ha az emlékezést biztosító technológiákra tekintünk, akkor a bővülés lenyűgöző látványát tapasztalhatjuk. Gondolhatunk a közhivatalok archiválási kötelezettségére, vagy éppen a könyvtárak gyűjteményeire, a különböző magánszemélyek, illetve szervezetek dokumentációs táraira (amelyek egyre inkább az interneten válnak hozzáférhetővé). Mindezek igen komoly lehetőséget adnak az emlékezéskultúra fenntartásának. Ugyanakkor a 20. századi tapasztalat az emlékezéskultúra veszélyeiről is szól:

a) Az elmúlt évszázad európai diktatúrái az emlékezéskultúra elnyomását példázták, noha a diktatúrák az emlékezést fontosnak tartották, ám emlékezés alatt mindig *egy* meghatározott múltkép politikailag *elrendelt emlékezését* értették, ami egyúttal *elrendelt felejtését* is jelentette mindannak, ami a múltra vonatkozó politikai kánonnak nem felelt meg. Egyébként a történelem során létrejött uralmi formák sokféle változata tartotta fontosnak az emlékezést és – ehhez kapcsolódva – a felejtés irányítását. Gondoljunk csak arra, hogy az uralom „magától értetődő” elfogadtatásának (modern kifejezéssel élve: legitimitásának) évezredek óta fontos támasztéka volt az elődökhöz való kapcsolódás, a leszármazás elve, röviden: az emlékezés mint a jelennel folytonosságban álló múltra való visszatekintés. Ám az uralkodók gyakorta arra is törekedtek, hogy a jövőben nagyságukra megfelelően emlékezzenek vissza. Ezt az emlékezés „előrettekintő aspektusának” nevezhetjük.¹² Erre példa a régmúltból a piramisépítés, a közelmúltból pedig a kommunista állambiztonsági levéltárak anyagainak részleges megsemmisítése, illetve a dokumentumok manipulációja.¹³

¹² Az uralomhoz kapcsolódó vissza- és előrettekintő emlékezetről lásd Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. (Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, Atlantisz Kiadó, 70–73.) Az emlékezés és a felejtés viszonyáról lásd továbbá Harald Weinrich: *Léthe*. (Ford. Mártonffy Marcell. Budapest, 2002, Atlantisz Kiadó.)

¹³ Az 1989/90-es kelet-európai átalakulás eseményei azt mutatják, hogy a kommunista diktatúra vezetői jól tudták, a társadalom elnyomását és ellenőrzését biztosító állambiztonsági archívumok – a politikai rendszerváltozás után – arra is alkalmasak, hogy a diktatúra természete feltáruljon, azaz a diktatúra működés módjára való emlékezést szolgálhatják. Éppen ezért tartották fontosnak a dokumentumok megsemmisítését, illetve a forrásanyag manipulációját. Ez lehetővé tette számukra, hogy a jövőben kialakuló múltképet döntően befolyásolják.

A diktatúrákban a politikai uralom stabilitásának egyik alapvető tényezője a múlt uralása volt, ami az emlékezés elnyomásával járt. A múlt uralása azt jelentette, hogy az uralkodó párt a saját uralmának fenntartása érdekében az iskolai oktatás és az irányított tömegkommunikáció révén olyan múltképet (kulturális emlékezetet) konstruált, amelyből – szándéka szerint – nem volt levezethető az adott uralommal szembehelyezkedő eszme. A propaganda száműzte a politikailag nem kívánatos emlékezetet. A diktatúra vezetői ugyanis abból indultak ki, hogy az ellenőrizetlen múlt veszélyekkel jár a politikai uralom (diktatúra) számára. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezekben a berendezkedésekben az emlékezés tartalma és mikéntje mindig közvetlenül érintette az uralmi rendszer legitimitációját. Az állami ünnepek hivatalos megemlékezései a politikai rend legitimitációját erősítették, ugyanakkor az alternatív, azaz nem hivatalos megemlékezések – amikor ezek is megjelentek – ezt a legitimitációt rombolták. Ezek a helyzetek nagyon élesen mutatták, hogy a megemlékezésekben kifejeződő múltkép nem mint az önmagában vett múlt valamilyen képe volt érdekes, hanem mindig a jelenre vonatkoztatódott. Mindez jól megfigyelhető például abban, ahogy 1956-ra emlékeztek a Kádár-korszak történelemkönyveiben, illetve az 1989-es „újrátmetés” alkalmából.

b) Az emlékezéskultúra azonban nemcsak a diktatúrákban volt veszélyeztetve, hanem a demokratikus berendezkedésekben is, ahol éppen a tömegkommunikáció szabaddá válásából fakad az emlékezéskultúra veszélye. Ez a veszély ugyan más természetű, mint a diktatúrák emlékezéselnyomása, de ettől még nem feledkezhetünk meg róla. A tömegkommunikáció világában megjelenő versengés, a folytonosan új hírek előállítására és közvetítésére való törekvés rombolja a kontinuitástudatot, a nap mint nap megörökített eseményáradat az emlékezés elhanyagolásához vezethet. A tömegkommunikáció nemcsak a társadalmi emlékezet fenntartásához, hanem a felejtés előidézéséhez is hozzájárulhat.

Mindezt azonban általánosabb érvénnyel is megfogalmazhatjuk. Az újdonságorientáltság nem csupán a tömegkommunikáció működésmódjára jellemző, hanem a modern társadalom több területén megfigyelhető. A művészet, a tudomány, sőt még a vallás világában is az kap különös figyelmet – mondanunk sem kell: a tömegkommunikáció közvetítésével –, aminek az újszerűsége látható és átélhető.

Napjainkban – miként Peter Burke szellemesen megjegyezte – elsősorban a történelmi tudományokra marad a múlt emlékezetben tartása, a történészek hasonlatosak a középkori „remembrancerhez” (az emlékeztető emberhez), akinek az volt a feladata, hogy az embereket folytonosan arra emlékeztesse, amit legszívesebben elfelejtenének, azaz a felelősségükre. Ahol viszont a történész a hivatalos „emlékezéspolitikai” funkcionáriusa, ott az emlékeztetés feladatát az irodalom veszi át – ezt jól példázza Szolzsenyicin *Gulagja*. Az emlékezés gondozása persze nem csupán a történész feladata, hanem a médiának, a művelődésnek és a tanításnak is részt kell vállalnia benne, különben a múlt életben tartása csupán egy szűk szakterületen valósul meg.

Az információs kor értelemkeretei között (melyekhez hozzátartozik egyrészt az archívumok pluralitása és bővülése, másrészt a múlt iránti érdeklődés háttérbeszorulása is) a konzervatív beállítódás mellett elkötelezettek paradox helyzetben találják magukat – legalábbis a múltra figyelés fenntartása tekintetében. Egyfelől az újféle kommunikációs technológiák a múlt megőrzésének nagyszerű lehetőségét nyújtják, másfelől a korszellem egyáltalán nem érdeklődik a múlt iránt. Ebben a helyzetben a konzervatív

nem tehet mást, mint hogy a korszellemmel, az uralkodó világgéppel szemben az emlékezőskultúra ápolásának kötelezettségét hangsúlyozza. Nem feltétlenül azért kell kétszen állni a múlt újra előhívására, mert közvetlen cselekvésorientációt a múltból nyerhetünk, hanem mert a múlt jelen idejűvé tétele ahhoz segít, hogy tisztábban lássuk jelenünket.

Karácsony András

Filozófus, az ELTE ÁJK Filozófia Tanszékének vezetője. Kutatási területei: kommunikációelmélet, a társadalom- és a jogfilozófia kapcsolata a 20. századi német gondolkodásban. Könyvei: *Német társadalomelméletek: témák és trendek 1950-től napjainkig* (Társszerző Balogh István, 2000); *Jogfilozófia és társadalomelmélet* (2000); *Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion* (Szerk., társszerkesztő Bangó Jenő, 2001); *Luhmann – könyv* (Szerk., társszerkesztő: Bangó Jenő, 2002).

E-mail: karacsony@ajk.elte.hu